

**ДА ПРАБЛЕМЫ ВЫКЛАДАННЯ СІНТАКСІСУ
СКЛАДАНАГА СКАЗА ПРЫ ПАДРЫХТОЎЦЫ
ДА ЦЭНТРАЛІЗАВАНАГА ТЭСЦІРАВАННЯ**

Савіцкая І.У., канд. філал. навук, дацэнт
Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь

У школьным курсе беларускай мовы сінтаксічныя з’явы часта вывучаюцца ў аб’ёме, дастатковым для фарміравання выключна пунктуацыйных навыкаў. Увага пры гэтым акцэнтуюцца на фармальна-граматычных прыметах сінтаксічных канструкцый. Між тым сінтаксіс у большай ступені, чым іншыя раздзелы курса беларускай мовы, дае матэрыял для рэалізацыі ідэі развіццёвага навучання, садзейнічае развіццю маўлення і мыслення школьнікаў. Вывучэнне сінтаксісу ўзбагачае натуральна засвоены навучэнцамі арсенал канструкцый, дазваляе ўсвядоміць іх будову і семантыка-стылістычнае значэнне, актывізуе ўжыванне некаторых сінтаксічных структур у вусным і пісьмовым маўленні вучняў і г.д.

Засвоіць сістэму складанага сказа пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання нельга без дасканалага вывучэння структуры і семантыкі простага сказа. Шматлікія памылкі пры вызначэнні тыпаў канструкцый, калі вучні не могуць адрозніць просты сказ ад складанага (а адсюль і пунктуацыйныя памылкі), сведчаць пра пэўныя прабелы ў ведах дзяцей. І справа тут не толькі ў веданні фармальных прымет пэўнага тыпу сказа, а ва ўменні хутка арыентавацца ў іх, ва ўменні вызначаць іх значэнне, супастаўляць, абагульняць, складаць схемы, выкарыстоўваць у маўленні.

Для ўсведамлення паняцця “складаны сказ” неабходна ўлічыць, што структура такой канструкцыі не з’яўляецца механічнай сумай простых адзінак, якія складаюць гэтую канструкцыю. Унутраныя сувязі элементаў складанага сказа вельмі разнастайныя і не ўкладваюцца ў схему: “Складаны сказ утвараецца з простых”.

Часткі складанага сказа – не “простыя сказы” як самастойныя адносна закончаныя выказванні. Аб гэтым гаворыць і наяўнасць злучнікаў і злучальных слоў, інтанацыйных сродкаў сувязі, знакаў

прыпынку паміж кампанентамі, трывальна-часавая сувязь і суаднесенасць дзеясловаў-выказнікаў кожнай часткі канструкцыі. Адсюль у абазначэнні структурных элементаў складанага сказа мэтазгодна карыстацца тэрмінамі “частка”, “кампанент”, бо яны больш дакладна перадаюць іх логіка-граматычную сутнасць.

Вучні павінны таксама ведаць, што ў аснову класіфікацыі складаных сказаў пакладзены сродкі сінтаксічнай сувязі і сэнсавыя адносіны паміж часткамі канструкцыі. Яны з’яўляюцца галоўнай прыметай, па якой дакладна адрозніваюцца адзін ад аднаго ўсе віды складаных сказаў. Так, часткі ў складаназлучаным сказе, як вядома, звязваюцца пры дапамозе злучальных злучнікаў, якія адначасова служаць і сродкам выражэння разнастайных адносін паміж часткамі – спалучальных, супастаўляльных, прычынна-выніковых, пералічальна-размеркавальных і далучальных.

У складаназалежным сказе кампаненты звязаны падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, прычым адна частка сінтаксічна падпарадкавана другой. Паміж галоўнай і даданай часткамі існуюць розныя віды адносін: аб’ектныя, азначальныя, акалічнасныя, далучальныя і інш.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы адрозніваюцца ад злучнікавых спосабам сувязі іх частак, інтанацыйным афармленнем, а таксама сэнсавымі адцненнямі. Прэдыкатыўныя адзінкі іх аб’яднаны ў адно цэлае без злучнікаў, толькі інтанацый. Па адносінах, якія існуюць паміж часткамі, беззлучнікавыя складаныя сказы набліжаюцца да адпаведных злучнікавых сказаў: адны – да складаназлучаных, другія – да складаназлучаных.

У складаных сказах з рознымі відамі сувязі часткі звязаны рознымі сродкамі. З пункту гледжання сэнсавай цэласнасці ў большасці з гэтых сказаў выдзяляюцца два асноўныя структурныя блокі, якія ўтвараюць асобнага віду складаназлучаны, беззлучнікавы ці (зрэдку) складаназалежны сказ.

Пры вывучэнні складаных сказаў выкладчыку неабходна арыентаваць вучняў, у першую чаргу, на ўсведамленне семантыкі такіх канструкцый, іх будовы, інтанацыі, сэнсу, сферы ўжывання і стылістычных функцый. Акрамя таго, неабходна, каб вучні добра засвоілі сувязі і адносіны паміж часткамі складаных сказаў, умелі складаць сінанімічныя адзінкі на аснове першапачатковага варыянта, і нарэшце, правільна ставіць знакі прыпынку.

Адсюль пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання неабходна прапаноўваць заданні на расчлянненне канструкцый на асобныя кампаненты, асэнсаванне саставу частак, іх ролі і месца ў сказе, выяўленне відаў і сродкаў сувязі паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі, а таксама практыкаванні на аналіз, параўнанне і супастаўленне розных складаных сказаў паводле іх функцыі, будовы, значэння. Шмат увагі на ўроках па сінтаксісе складанага сказа трэба ўдзяляць і фарміраванню ў вучняў інтанацыйных, пунктуацыйных і маўленчых навыкаў.

Надзвычай карыснымі будуць практыкаванні на складанне схем сказаў, а таксама адпаведных сінтаксічных канструкцый па прапанаваных схемах. Графічныя сродкі на ўроках пры вывучэнні складанага сказа абавязковыя, бо яны адлюстроўваюць будову сінтаксічнай адзінкі, сувязь усіх яе кампанентаў і інш. Справа ў тым, што граматычныя паняцці наогул, а сінтаксічныя асабліва, прадугледжваюць абстракцыю надзвычай васакага ўзроўню. Улічваючы ўплыў пазамоўных фактараў на характар сінтаксічных утварэнняў, а таксама ўзаемадзеянне ў сінтаксісе розных моўных рэсурсаў, мы разам з тым абстрагуемся ад іх, калі размова ідзе пра сінтаксічную канструкцыю, узноўленую толькі з боку савёй мадэлі. Таму такія графічныя сродкі больш выразна перадае асаблівасці сінтаксічнай з'явы як пэўнай моўнай мадэлі.

Найбольш прыдатнымі для складанага сказа, на нашу думку, з'яўляюцца лінейныя (гарызантальныя) схемы, якія, дзякуючы сістэме ўмоўных знакаў, перадаюць не толькі колькасць, але і паслядоўнасць размяшчэння кампанентаў, знакі прыпынку паміж імі. Гарызантальныя схемы больш простыя ў выкананні, чым вертыкальныя, дазваляюць рабіць іх ужо ў працэсе чытання сказа, а таксама больш дакладныя ў пастаноўцы задачы, калі неабходна не толькі скласці схему пэўнага сказа, але і скласці сказ па прапанаванай схеме. Акрамя таго, такія схемы з'яўляюцца не толькі адным са сродкаў фарміравання тых або іншых сінтаксічных паняццяў, але і дапамагаюць засваенню мадэляў розных канструкцый.